

Загалом, враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що, завдяки обраному авторським колективом підходу, монографія є багатоплановою й вирізняється різноманітністю і комплексністю дослідницького підходу; проблеми реклами в контексті надбань античної культури розглянуто кожним з дослідників з власної точки зору і на основі власних досліджень. Значний евристичний потенціал монографії та використаний при її підготовці багатий фактологічний матеріал спонукають до подальшої розробки заявленої проблематики.

Олексій Марченко

Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії / Ю. С. Степанчук. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля», 2018. – 572 с.

Рецензована монографія Ю. С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії» виконана у жанрі компаративної історіографії, який дозволяє досить продуктивно дослідити сучасні інтерпретації постаті Б. Хмельницького в Україні, Польщі та Росії. Зміст монографії відповідає обраній темі та її дослідним завданням. Запропонована структура дозволила автору здійснити послідовне студіювання, побудоване на з'ясуванні порівняльної динаміки конструювання сучасного історіографічного образу Б. Хмельницького в академічній українській, польській та російській історіографії.

Впадає в очі, що автор послуговується розширеним тлумаченням поняття «історіографічний образ», поєднуючи в ньому досить об'ємне коло аспектів, які відображають інтерпретації не лише постаті самого Б. Хмельницького, а й дослідні проблеми щодо перебігу визвольної війни середини XVII ст. і подальшої долі Гетьманату. У цьому контексті, вочевидь, потребують додаткового пояснення такі поняття як «наукові образи» Б. Хмельницького (с.7), «міфологізовані образи» (с. 11) тощо.

Найдокладніше Ю. Степанчук розглянув образ Б. Хмельницького в сучасній українській історичній науці. При цьому він не обмежується лише цим дослідницьким сегментом, а через аналіз власної проблематики подає картину загального процесу еволюції сучасної української історичної думки за роки незалежності, з особливим акцентом на подолання радянської спадщини і пошуку нових методологічних підходів. Такий підхід виглядає цілком методологічно доречним і доволі продуктивним, оскільки дозволив виявити сенс нового прочитання історичної постаті гетьмана і його епохи.

Висвітлені сучасні історіографічні інтерпретації такої складової образу Б. Хмельницького як полководець, керманіч повстанської армії, з особливим наголосом на новації, які були ним запроваджені у військову справу. Звернута увага й на інші характерні риси гетьмана, зокрема, на те, що дослідження доброчинності гетьмана щодо Церкви характерні лише для українських авторів.

У частині студіювання політичних концепцій й практик гетьмана розглянута актуальна до цього часу дискусія щодо наявності в Хмельниччині національного чинника, чи була вона за словами С. Плохія «прикладом тісного поєднання соціального та національного елементів у повстаннях середини XVII ст.».

Зауважується, що державотворча діяльність Б. Хмельницького посідає особливе місце в сучасній українській історіографії. Вказано на дослідників, які спричинилися до формулювання і поширення державницької концепції (це передовсім – В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик). Виявлена магістральна канва становлення державницької традиції – через «козацьку автономію» до «козацької держави». Зауважена дискусія навколо концепції Ю. Мицика про ранні державницькі інтенції Хмельницького.

Виявлені основні гасла легітимації визвольної війни – соціальні, станові, релігійні. Констатовано, що в цьому компоненті спостерігається однотипність інтерпретацій та зближеність українських версій до оцінок польських та російських істориків. Дослідники бачать у політичній практиці гетьмана схожий набір світських та релігійних гасел, але акценти розставлені часами інакше. Зауважується констатація поступового зростання релігійно-конфесійного чинника в обґрунтуванні законності боротьби проти Речі Посполитої.

Проаналізовано дослідження про ставлення Хмельницького до уніатів, католиків, іудеїв (євреїв). При цьому, автор вважає, що сучасні підходи однозначно руйнують демонічний образ Б. Хмельницького і козаків як антиєврейських фанатиків, ледве не антисемітів, що перегукується зі спробами польських істориків також переглянути ці історіографічні кліше (с.118). Проаналізовані основні підходи до проблеми правової легітимації Гетьманату: Божа (використання концепції божественного права правителів), силою зброї, правова (Зборівська угода).

Зауважені нові підходи до інтерпретація союзу Хмельницького з Кримським ханством, турецького протекторату, донської політики гетьмана. Автор правильно визначає, що головною лінією сучасної української історіографії став розгляд стосунків Б. Хмельницького з Москвою без «возз'єднавчого» даху, який у радянські часи супроводжував діяльність гетьмана уже з перших днів війни. Приділена належна увага образу гетьманської візії Переяславської ради 1654 р. як однієї з кульмінаційних точок Національно-визвольної війни та діяльності Б. Хмельницького. Відзначені підходи українських істориків до після переяславської стратегії Хмельницького, особливо у зовнішньополітичному векторі.

Чималий дослідний інтерес становить розгляд інтерпретацій візії гетьмана про територію та обсяг його влади. Тут автор виокремлює дві провідні тези: гетьман прагнув абсолютизації влади, тобто «самодержавства руського», а також, що мета гетьмана полягала в утворенні спадкового гетьманату. Обидві тези відроджували українську історіографічну традицію, започатковану ще В. Липинським.

Ю. Степанчук висловив важливе спостереження, що соціальні стратегії Б. Хмельницького не викликали однотипних історіографічних інтерпретацій. Зокрема, виникла досить гостра дискусія про ставлення гетьмана, його оточення й козацтва взагалі до селян та міщан (с. 190).

Оцінки історичної ролі Б. Хмельницького, вочевидь, становлять основу власне історіографічного образу, його ядро. Цілком можна погодитися з висновком автора, що ключовою ознакою тут стала відмова від радянського канону – уславлення гетьмана як рушія «возз'єднання України з Росією», що «створило підґрунтя для зближення підходів українських та польських істориків і водночас розвело по різних дослідницьких нішах сучасну українську історіографію та основну частину російських істориків» (с. 195). Констатується, що в сучасній українській історіографії переважає акцентуація на ролі гетьмана в українському націєтворенні та фундаментальних змінах в політичному й соціальному устрою України, передовсім у державотворчій площині. Зауважується також його вплив на зміну геополітичної ситуації в Центральній та Східній Європі, зокрема зростання московської потуги.

Автором монографії також опрацьовано механізм оцінки політико-ідеологічних передумов появи образу Б. Хмельницького у сучасній зарубіжній історіографії. Зокрема, Ю. Степанчук переконливо довів, що польська історіографія тривалий час однозначно критично оцінювала постать українського гетьмана. В ній побутували досить стійкі стереотипи, укоріненні не тільки в історіографії, а й у суспільній свідомості та історичній пам'яті. Зокрема, автор зауважує, що образ гетьмана як свавільника, бунтівника та зрадника «вітчизни милої Речі Посполитої» концептуалізований ще Ф. Равітою-Гавронським, мав значний вплив на подальші його оцінки. Інтерес викликає також судження про те, що у Польщі на вкорінення викривлено критичного ставлення до постаті Б. Хмельницького працював феномен, незнаний в українському та російському суспільстві. Йдеться про трилогію Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», яку безальтернативно вважають ключовим чин-

ником зміцнення польського патріотизму в кінці XIX–XX ст. та формування історичної пам'яті поляків.

Проте, у тексті монографії йдеться, що нині в Польщі настали часи інших підходів до концептуалізації постаті Б. Хмельницького. Така історіографічна ситуація, однак не виключає рецидивів старого мислення (зокрема, в науковій сфері – погляди М. Франца, а в позанауковій – М. Моравецького). Поява нових підходів, на думку автора, значною мірою була зумовлена суспільно-політичними та геополітичними чинниками, пов'язаними з розпадом комуністичної системи і Радянського Союзу. Він зауважує, що ліквідація диктату Москви та відновлення реального суверенітету Польщі створили сприятливий ідеологічний та морально-психологічний клімат, а потреба вибудувати на новій основі стосунки з Україною спонукала польських істориків до ревізії попередніх концепцій. Цілком слушно, що частиною нової стратегії стала концепція Єжі Гедройця, скерована на вибудову нового бачення Центрально-Східної Європи, зокрема польсько-українських стосунків, на ґрунті відмови від великодержавницьких претензій, загорнутих у гасло «ягеллонської ідеї». Далі Ю. Степанчук солідаризується з думкою Н. Яковенко, що «батьком» т.зв. «концептуального повороту» в польській історіографії став З. Вуйцик, який запропонував нові підходи до пояснення української історії, позбавлені міфологізації в стилі цивілізаторської ролі Речі Посполитої та перекладання на українську сторону провини за всі негаразди в польсько-українських стосунках. Монографія Януша Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький» (1988 р.) оцінена дослідником як знаковий текст цього повороту.

Зрештою, Ю. Степанчук констатує, що у сучасній польській історіографії постать Б. Хмельницького всебічно досліджена. Знайшли відповідну інтерпретацію різні дослідницькі аспекти: проблема походження гетьмана, його особистість, військовий та політичних хист, політична програма, внутрішня та зовнішня політика, місце в історичній долі України та Польщі тощо.

Так, головний рефрен тез про риси особистості Б. Хмельницького однозначно змістився в бік створення більш позитивного образу. Польські автори в різних варіантах розглядають хист гетьмана до політики, державного будівництва, дипломатії та військової справи. Стосовно військового мистецтва, зауважено, що польські дослідники приділяли значно більше уваги ніж українські, студіюванню військових кампаній під час Хмельниччини. При цьому головні складники образу Б. Хмельницького як полководця концептуально перегукуються з ключовими узагальненнями українських колег, ця сентенція поширюється й на дослідження окремих військових кампаній і битв (у тому числі й битви під Берестечком).

Щодо політичної програми і практики гетьмана, більшість сучасних польських істориків, за відповідними спостереженнями автора, сприймають концепцію боротьби за українську державність в її ранньомодерній формі. Основа канва з'ясування цієї проблеми проходить через виявлення окремих етапів еволюції державницьких інтенцій Хмельницького. Лише М. Франц, єдиний з дослідників, спробував узагалі позбавити образ Б. Хмельницького будь-якого внеску в розробку державницької ідеї (с. 257). Натомість найоб'ємнішим у польській історіографії дослідження проблеми виникнення ідеї державності в політичних концепціях Б. Хмельницького названа монографія М. Дроздовського «Ми про нас та інших. Шляхта Речі Посполитої супроти запорозького козацтва в 1648–1649 рр.» (2015 р.). Ю. Степанчук відмічає, що на сьогодні концептуалізація Дроздовського логічно побудована на міцному джерельному фундаменті зі свідчень представників різних середовищ польської, литовської та української шляхти.

З іншого боку, дослідник констатує, що в польському історичному середовищі бракує уваги до проблеми легітимації Гетьманщини, у тому числі й щодо династичних спроб Б. Хмельницького. Стосовно зовнішньо політичних аспектів, то увага польських дослідників сконцентрована на студіюванні дипломатичних зусиль Б. Хмельницького, скерованих на вирішенні внутрішніх завдань та ведення війни проти Речі Посполитої. Доволі детально також розглянуто польські інтерпретації московського вектора зовнішньої політики гетьмана.

Зрештою, Ю. Степанчук дійшов висновку про конструювання в сучасній польській історіографії нового образу Б. Хмельницького, який суттєво відрізняється від попередньої традиції розглядати постать гетьмана крізь призму подальшого занепаду Речі Посполитої.

Останній розділ монографії присвячений сучасній російській історіографії, де домінує традиційний та заідеологізований «возз'єднаний» образ Б. Хмельницького. Такий підхід є генетичним продовженням радянської концепції, базованої на духові і букві тез ЦК КПРС 1954 р. про 300-річчя возз'єднання. Автор цілком слушно зауважує, що російська традиціоналістська модель надзвичайно розбалансована. Такий стан зумовлений потребою реагувати на поточну історіографічну ситуацію, зберігши при цьому одночасно вірність великодержавницькому тлумаченню діяльності українського гетьмана. Тому в її просторі не було створено цілісного тексту про гетьмана, а його образ виявився доволі збідненим, у порівнянні з образами сконструйованими в українській і польській історіографіях (с. 489). Водночас звертається увага на появу в традиціоналістській версії деяких «новацій», скерованих на її порятунок. Серед них, визнання результативності зусиль Б. Хмельницького, спрямованих на створення української держави – Гетьманщини, та наявність незалежницьких устремлінь в його політичних концепціях. Однак, ідея незалежності розглядається як знаряддя розриву з Річчю Посполитою з наступним «возз'єднанням» з Московською державою.

Цікаве спостереження автора, що традиціоналістський напрям російської історіографії представлений істориками не тільки старшого покоління, а й молодшого, яке прийшло в науку вже після розпаду СРСР. Це, зокрема, К. Кочегаров, О. Алмазов, О. Малов та ін. (с. 345–346).

Водночас Ю. Степанчук показав, що під впливом напрацювань українських та польських дослідників, розхитуються старі традиційні великодержавні російські підходи до історичної інтерпретації історіографічних конструкцій, які були підлаштовані під політичні потреби. Автор відзначає, що окремі російські історики визнають наявність різочих відмінностей між ментальністю нової української еліти та московської верхівки у середині XVII ст.; різновекторність глобальних інтересів Чигирини і Москви; констатують Гетьманщину як державу та обговорюють питання про ідею незалежності в політичних концепціях Б. Хмельницького. Такий підхід, на думку автора, притаманний модернізаційному крилу російських істориків, який репрезентований щонайперше науковим доробком Т. Таїрової-Яковлевої. На наш погляд, цей напрям доцільніше визначати як ревізійний, як такий що пропонує ревізію (перегляд) великодержавної російської концепції щодо української історії, зокрема й образу Б. Хмельницького.

Водночас автор констатує, що між «традиціоналістами» і «модерністами» існує чимало точок дотику. Так, обидва табори подають Б. Хмельницького як позитивну постать, що зробила величезний внесок в історію, відзначають особисті таланти гетьмана як політика, організатора й полководця.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензована монографія є не лише комплексним науковим дослідженням важливої проблеми – систематизації сучасних українських та зарубіжних історичних концепцій інтерпретації постаті Б. Хмельницького, а й досить вдалою спробою аналізу загального розвитку історичного цеху країн Східної Європи за останні десятиліття. При уважному прочитанні авторського тексту можна виявити кореляції між суспільно-політичними запитами і потребами розвитку самої історичної науки. Важливий здобуток автора полягає у виявленні взаємовпливів різних історіографій, зокрема, новаційні зміни в українській і польській історичній науці викликали відповідну реакцію в російській історіографії, яка попри збереження традиційного великодержавного підходу, змушена реагувати на наявні виклики.

Цінність наукової праці Ю. Степанчука посилюється суттєвим бібліографічним підґрунтям, оскільки автор у ході дослідження звернувся до студіювання кількох сотень історіографічних джерел.

Позитивно оцінюючи монографію, висловимо кілька побажань і зауважень. Зокрема, науковість видання міг би посилити іменний показник. Джерельна база дослідження виглядала б більш репрезентативною при залученні документів особового походження, епістолярних матеріалів, спогадів.

Автор часом переходить від наукового до публіцистичного стилю викладу (принаймні до відповідної лексики). У тексті монографії присутні окремі технічні неточності. Так, «Богданівські читання» відбуваються в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького, починаючи від 2003 р., а не від 1997 р. (с. 48), Ярослав Дашкевич згаданий як Д. Дашкевич (с. 56) тощо.

Авторська концепція про зближення позицій української історіографії з польською та російською видається дещо надто оптимістичною і потребує більш розлогої аргументації.

В цілому ж монографія Ю.С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького у новітній українській та зарубіжній історіографії» є ґрунтовним науковим дослідженням, що підготовлене на належному науково-методологічному рівні та відповідає сучасним науковим стандартам. Сподіваємося, що авторські напрацювання будуть сприяти зростанню інтересу до подальшого дослідження історіографічної проблематики, пов'язаною з добою Хмельниччини.

*Віталій Масненко**

Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці : монографія. – Київ : Міленіум, 2017. – 516 с.

Розвиток сучасної української історіографії зумовив переосмислення істориками сутності та змісту українського історичного процесу. Це спонукає дослідників до вивчення наукової спадщини істориків минулих поколінь та визначення їх місця в історіографічному процесі. Тому біоісторіографічне дослідження І. М. Петренко, присвячене науково-педагогічній та просвітницькій діяльності Віри Никанорівни Жук є вельми своєчасною та важливою подією, оскільки воно сприяє більш глибокому розумінню особливостей розвитку радянської та сучасної вітчизняної історичної науки, а також дає можливість визначити внесок ученої в розробку пріоритетних проблем болгаристики, історії України та, зокрема, регіоналістики.

Слід відзначити, що в запропонованому до розгляду виданні, дослідниця відтворює не тільки індивідуальний образ конкретної особистості, а й історичні ситуації, умови життя людини, історичне тло, що безпосередньо мали відношення до особи.

Доволі цікавим зрізом рецензованого дослідження є гендерний аспект. Через призму високої громадянської позиції, повсякденного життя, спілкування з колегами та оточенням Віри Никанорівни Жук І. М. Петренко створює образ жінки-історика, котра працювала як у радянську добу, так і за новітньої незалежності України, з'ясовує модель поведінки, тактики та стратегії існування в соціумі.

Структура монографічного видання зумовлена логікою викладу проблеми та завданнями, які поставила перед собою дослідниця. Робота складається із передмови, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури, бібліографічного показника праць В. Н. Жук, показника імен. Зміст та основні результати дослідження подано і у англomовному варіанті.

У першому розділі «Історіографія та характеристика джерельної бази» відзначено, що дана монографія стала першою спробою осмислити постать талановитої вченої Віри Никанорівни Жук, проаналізувати її наукову спадщину, педагогічну діяльність та активну

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (Ф№ 77/42-2018)